

A decorative border with floral motifs in the corners and a double-line rectangular frame surrounding the text.

ПРОБЛЕМИ
ІСТОРІОГРАФІЇ

Степан ВЕЛИЧЕНКО

ЩО НОВОГО ЧУТИ ПРО РЕВОЛЮЦІЇ? РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕВОЛЮЦІЙ 1917–1921 РОКІВ В УКРАЇНІ

Турченко Ф. Г., ред. Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. Запоріжжя: Просвіта, 1998. 262 с.

Котляр Ю. В. Повстанський рух селян Півдня України: Висунська і Баштанська республіки (1919–1920 рр.). Миколаїв: Спрінт-прінт, 1999. 117 с.

Котляр Ю. В. Повстанство: селянський рух на Півдні України (1917–1925 рр.). Миколаїв–Одеса, 2003. 199 с.

Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.). Історичні нариси. Київ: Генеза, 2003. 304 с.

Фролов М. О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування. Запоріжжя: Прем'єр, 2003. 477 с.

Після 1991 р. історіографія Російської революції, як кількома десятиліттями раніше історіографія Французької революції, зазнала відчутних концептуальних змін. Їх можна виокремити щонайменше п'ять. По-перше, хронологічні рамки було розширено у двох напрямках – до 1914 і 1923 рр. По-друге, революція все частіше розглядається у ширшому європейському контексті. По-третє, історики стали вивчати повсякденне життя за революції і приділяти більше уваги подіям поза Москвою і Петроградом. По-четверте, об'єктами їхніх досліджень стали раніше нехтувані групи, як-от жінки чи бюрократія. По-п'яте, з'явилися дослідження суб'єктивного сприйняття революційних подій.

Схожі тенденції помітні і в пострадянській українській історіографії¹. З-поміж важливих публікацій варто назвати насамперед збірки документів, що по-новому висвітлюють революційні події². Варто також згадати нові архівні

¹ *Сосновська Т.* Українська Центральна Рада: сторінки історії. Бібліографічний покажчик. Харків, 1999; *Капелюшний В.* Здобута і втрачена незалежність. Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Київ, 2003.

² *Шевченко В., ред.* Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Київ, 1993; *Сідак В., ред.* Розвідка і контррозвідка України 1917–1921 рр. Збірка документів і матеріалів. Київ, 1995; *Верстюк В., ред.* Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в двох томах. Київ, 1996; *Гриневич В. А., Гриневич Л. В., ред.* Слідча справа М. А. Муравйова. Документована історія. Київ, 2001; *idem.* Національне військове питання в діяльності союзу євреїв – воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 рр.). Київ, 2001; *Сергійчук В., ред.* Погроми в Україні 1914–1920. Київ, 1998; *idem.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. Львів, 2002; *Карпенко О., ред.* Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5 томах (Івано-Франківськ, 2001); *Верстюк В. та ін., ред.* Український національно-визвольний рух бере-зень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. Київ, 2003. Див. також: *Сергійчук В., ред.* Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920. Київ, 1999. Це збірка листів про підтримку Центральної Ради від українців, що жили за межами Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської і Полтавської губерній.

дослідження, пов'язані з історією більшовицького терору³, цінні першоджерельні праці, присвячені недослідженим або малодослідженим темам: спецслужби й органи правопорядку українських національних урядів⁴, їхня зовнішня політика⁵, внутрішня політика стосовно промислових робітників та церков⁶, отаманщина⁷, єврейські політичні партії⁸, політична організація української еміграції за Першої світової війни, Союз визволення України та роль масонських зв'язків у політичній верхівці⁹. Відображенням нових тенденцій є праці, присвячені соціальному аналізу офіцерського корпусу УНР, біографічний довідник членів Центральної Ради, збірка не публікованих досі документів і фотографій, що розповідають історію стосунків Нестора Махна з дружиною. До збірки зокрема входять її листи¹⁰. Окремої згадки варта трилогія Валерія Солдатенка – дві праці з історіографії української революції й історія власне революції. Загалом його інтерпретація є доповненим «перевиданням» соціалістичної історії української революції, що її написали у 1920-х на еміграції колишні українські соціалісти – політики й міністри: Михайло Грушевський, Павло Христюк, Володимир Винниченко та Микита Шаповал. Хоча Солдатенко традиційно зосереджується

³ Білокінь С., ред. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Київ, 1999. Містить розділ про долю членів Центральної Ради (с. 236–246). Бачинський П., ред. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.). Київ, 1999. Містить переважно, але не виключно, матеріали більшовицької секретної поліції, що стосуються українського питання.

⁴ Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. Київ, 1998; Тимошук О., ред. Охоронний апарат української держави квітень–грудень 1918 р. Харків, 2000.

⁵ Державлюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. Київ, 1998. Ця тема була добре вивчена закордоном, але розвідка Державлюка є першою українською синтезою, заснованою значною мірою на матеріалах українських архівів.

⁶ Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівності. Київ, 1995; *idem*. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР). Київ, 1997; Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920. Київ, 1997. У 2 т.

⁷ Ісаков П. Зведена таблиця селянських повстанських загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині // Сіверянський літопис. 1997. № 3. С. 10–25; *idem*. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках // Сіверянський літопис. 1999. № 3. С. 47–75; *idem*. Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні у 1919 році: загальна характеристика // Сіверянський літопис. 1999. № 6. С. 157–162. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. Київ, 1998. Остання позиція викликає симпатію тим, що заснована на архівних джерелах і містить багато раніше не публікованих фотографій. Лисенко А. А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр. Переяслав-Хмельницький, 2003.

⁸ Найман О. Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925). Київ, 1998.

⁹ Патер І. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. Львів, 2000; Білокінь С. Масони і Україна // Пам'ятки України. 2002. № 2. С. 181–97. Михайло Грушевський, Павло Скоропадський, Дмитро Дорошенко, Симон Петлюра і Александр Керенський були масонами.

¹⁰ Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. Ч. 1: біографічно-довідкова. Київ, 1995; Верстюк В., Осташко Т., ред. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1998. Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки. Київ, 1999. Остання книга заснована переважно на документах з державних і приватних архівів, однак у ній не подано систематично усіх джерел.

на історії політичних еліт і їхніх концепцій, подіях у Києві, Харкові та Львові, не викликає сумнівів, що його цикл буде обов'язковим для кожного дослідника революції, принаймні у найближчому майбутньому. Його 38-сторінкова бібліографія також включає 56 українських дисертацій, написаних після 1991 року¹¹.

Книжки, які розглядаються в цьому есеї, є важливими прикладами досліджень авторів із Запоріжжя, Одеси та Симферополя. Це оптимістичні сигнали зламу практики радянських часів, коли вартісні наукові праці виходили лише в Києві й, меншою мірою, у Львові. Тепер історіографічні дослідження, які закордонні історики не можуть ігнорувати, з'являються у всій країні¹².

Якщо перша книга містить опрацювання першоджерел та загальні нариси, то четверта є збіркою з п'яти аналітико-інтерпретативних оглядів, заснованих здебільша на останніх публікаціях українських й іншомовних вторинних джерел. Як видно з назв, перша і п'ята книги стосуються усієї України, тоді як друга, третя і четверта, присвячені Південній Україні, є прикладами пострадянської регіональної історії¹³. Регіон, названий після анексії до царської імперії «Новоросією», пізніше поділили на Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії. Обидві книги Турченка присвячені спільним темам. Вони охоплюють усі аспекти конфлікту і включають дослідження проблем, що раніше не вивчалися. Книжки звертають увагу на подібності між українським та європейським варіантами розвитку, а також на відмінності між Україною і Росією у 1917–1922 роках. Усі п'ять книг зосереджуються на політичній та/або інтелектуальній історії, залучаючи при цьому нову інформацію з джерел, що раніше не використовувалися. Певну увагу приділено національним меншинам, перші два розділи четвертої книги детально обговорюють соціально-економічні питання. Лише третя праця згадує про жінок.

Характерною особливістю революційної України були «сільські республіки», з яких одна у селі Колосівка, на північ від Миколаєва, мала 25 осіб населення при керівній раді з 11 осіб («Трибуна», 21 січня 1919 р.). Котляр представляє нам либонь першу, засновану на першоджерелах, монографію про такі «республіки» у Південній Україні, а також здійснює огляд антибільшовицьких селянських повстань (цю проблему зазвичай нехтували від 20-х років ХХ століття). Виклад починається з 1918 року; перший розділ описує 238 антибільшовицьких повстань і 321 антиденікінське, що відбулися між березнем 1919-го

¹¹ Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. Київ, 1997; Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). Київ, 1999; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999. Хоча інтерпретація Солдатенка радше лівого нахилу, він віддає належне працям українського консерватора Дмитра Дорошенка. Див. також: Бевз Т. А., ред. Українська революція і державність. Київ, 1998.

¹² Огляд новітніх опублікованих іноземних досліджень див.: Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // Україна Модерна. Ч. 2–3. Львів, 1999. С. 254–272.

¹³ Див. також: Бойко В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. Чернігів, 2003; Вирський Д. Кременчук 1917–1920 рр.: провінційні образи революції. Київ, 2003; Завальнюк О. Лицарі волі: повстанський рух на Поділлі у персоналіях: 20-і роки ХХ ст. Вінниця, 2000; Семененко В. І. Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922). Харків, 1995; Зинухов А. Н., ред. Провинциальная ЧК: Сборник статей и материалов. Харьков, 1994.

та січнем 1920 року на терені сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської областей і Криму. У другому розділі Котляр подає цінну типологію кожного повстання, відповідно до його проводу або втручання в нього партій. Це дозволяє встановити, що лише 20 виступів були кримінальними за природою. 156 повстань розпочали селяни, 74 – солдати і 49 – місцеві болгарські, татарські чи німецькі поселенці. Якщо більшовики організували 85 виступів проти Денікіна, українські комуністи і лівобережні есери були відповідальними за 32, а агенти Махна – за 44 повстання. Котляр нагадує нам, що антибільшовицькі повстання мали саме антибільшовицьке спрямування, себто не проти земельної реформи чи рад, а проти більшовицької політики колективізації та узурпації рад з боку більшовиків. Якщо антибільшовицькі повстання відбувалися радше спонтанно і над ними не домінувала жодна політична група, повстаннями проти Денікіна зазвичай керували або більшовики, або українські ліві есери чи есдеки (с. 26, 41, 50). Третій розділ присвячено «сільським республікам». Засновані у двох селах зі спільним населенням майже 10 тис. осіб, ці дві «республіки» контролювали територію між Кривим Рогом і Миколаєвом приблизно три місяці наприкінці 1919 року і разом утримували військовий загін понад 6 тис. осіб. Баштанська «республіка» будувалася на військовому принципі і підпорядковувалася більшовикам Миколаєва. Висунська «республіка» мала повнофункціональну цивільну урядову структуру і пробільшовицьку орієнтацію, хоча нею керували українські ліві есери з Херсону (с. 70). Автор подає схеми організаційної структури кожної «республіки» й короткі біографії їхніх ватажків (с. 106–07, 113–116). Поділяючи переконання Грушевського, що належить досліджувати народ, а не державу (с. 21), автор не вважає, що південноукраїнські повстання під час революції підривали зусилля національної еліти з державного будівництва. Поразка незалежності пов'язана не з озброєними людьми, які не мали іншого вибору, окрім боротьби за збереження контролю над землею, здобутою 1917 року, а з центральними лідерами, що не спромоглися здобути їхню лояльність, бо зазнали впливу більшовизму або виявилися надто поміркованими в питанні земельної реформи (с. 83). Автор завершує свою розповідь січнем 1920 року, а саме більшовицьким «звільненням» (с. 79) двох «республік», без жодного пояснення, що він має на увазі під «звільненням», окрім загадкової попередньої згадки про трагічну невідворотність історії (с. 62).

У своїй другій книзі Котляр замінив «звільнення» на «захоплення» (с. 82) і зазначив, що українські антибільшовицькі повстання можна оцінювати як війну проти іноземного завойовника тією мірою, якою більшовицька армія була переважно неукраїнська (с. 40), проте автор майже нічого не додав до розділів, присвячених революційним рокам. Поруч із розділом про антибільшовицькі повстання 1920–1925 років Котляр додатково вмістив короткий нарис про шістьох жінок, які були партизанськими лідерками: чотири воювали на боці анархістів, а дві – разом з військом УНР.

Праці Котляра є прикладом регіональної історії «знизу», що нагадує нам про потребу переосмислити взаємини між національними лідерами і населенням та про місце «сільських республік» в українській політичній культурі. Автор немовби ставить перед читачами питання: чи «відсталий» і «нерозвинений» народ зміг би зорганізуватися на місцях під проводом своїх власних ватажків? Яка

роль такої активності «громадянського суспільства» в часи революційного державотворення? Проте книга не порушує проблем контексту і мотивації. Деякі люди пам'ятали своїх козацьких предків, що ставали на захист своїх земель, проте, з перспективи ХХІ сторіччя, можна також поставити питання: їхня готовність вдатися до насильства була конструктивною чи таки деструктивною? Чи такі умови не викликали б подібної реакції у будь-якого селянства – незалежно від козацьких традицій? Як насправді працювали ці «республіканські» уряди? Чи могло будь-яке центральне керівництво за тодішніх обставин отримати рекрутів і сільськогосподарську продукцію від селян без застосування сили? Автор стверджує, що обидві досліджувані «республіки» були створені лише для організації повстання проти білих, але нічим не підтверджує цієї тези, як і не згадує в жодній книзі, що в цей час українські ліві есери й есдеки були членами харківського українського радянського уряду і як «боротьбисти» саме звернулися з петицією до Третього Інтернаціоналу про визнання їх керівною національною комуністичною партією незалежної Радянської України. Можливо, якраз тому лідери Висунської республіки мирилися з більшовицькими експропріаціями й реквізиціями, натомість їхні сусіди взяли за зброю. Як події у Південній Україні пов'язані з відмовою Винниченка від посади у Директорії в лютому 1919 року і приєднанням українських лівих есерів і есдеків та Бунду до радянського уряду у травні того самого року? Дослідження Котляра було би більш інформативне, якби містило аналіз того, як вплинуло на Висунську республіку визнання з боку Винниченка радянської влади у січні 1920 року і рішення деяких боротьбистів у березні 1920 року сформувати окрему Українську Комуністичну партію, тоді коли інші приєдналися до української гілки російської партії. Чи керівник Висунської республіки, Федір Юхименко, який 1917 року зустрічався з Леніним, Троцьким і Скрипником, бачився також з українськими лідерами в Києві?

«Українська революція» Турченка відкривається оглядом україномовної історіографії і зосереджується на інтерпретаціях семи важливих проблем, а саме: якими були справжні здобутки Центральної Ради, відносини між українськими соціялістами і консерваторами, ступінь місцевої підтримки більшовизму, взаємозв'язок між соціальною справедливістю й національним визволенням. Офіційна радянська інтерпретація, запроваджена в 1930-х, яка висувала на перший план подібне між подіями в Україні й Росії і стверджувала, що більшовики мали підтримку українських мас після жовтня 1917 року, була просто хибною, стверджується в огляді. Після 1991 р. між істориками запанувала згода, що місцеві більшовики мали обмежену підтримку й ніколи не змогли б захопити владу над територією всієї царської України без підтримки Червоної армії з півночі (с. 8, 10, 57). Визнаючи слушність досталінських радянських та еміграційних інтерпретацій, спеціалісти сьогодні сперечаються про ті самі проблеми, що і їхні попередники: чи була політична незалежність (національне питання) важливіша за земельну реформу (соціальне питання)? У книзі Турченко схиляється до першої точки зору. Автор зокрема стверджує: країни, які успішно відділилися від імперій та уникли комуністичних революцій після Першої світової війни, довели, що лише національна державність і ринкова економіка можуть розв'язати соціально-економічні проблеми (с. 44). У праці зазначено, що і досі

бракує досліджень селянства, а також бюрократії та промислових робітників (с. 37–38). Другий розділ містить огляд програм і порівнює впливовість імперських (загальноросійських), автономістських і сепаратистських партій. Тут автор не приховує смутку, що 1917 року так мало українських політичних лідерів були сепаратистами. Він нагадує нам, що більшовики підтримували Центральну Раду лише доки вона протистояла Тимчасовому урядові, і включає до своєї роботи оригінальне дослідження українських гілок небільшовицьких російських партій. Хоча усі ці партії містили групи, ладні підтримати українську автономію, автор стверджує, що їхній вплив був незначний. Далі йдеться про те, що, після проголошення Радою автономії у грудні 1917 року (Третій Універсал), росіяни в Україні сформували всеохопну організацію під назвою Великоруське віче, аби об'єднати і більшовиків, і монархістів у спільній справі обстоювання імперської територіальної цілісності (с. 73–74). Втім, ці питання належить детально вивчити, перш ніж узагальнювати російське ставлення до Ради 1917 року. Наприклад, дослідження 751 російськомовної газети України (з них лише 25 були більшовицькими), безсумнівно, проллє більше світла на цю проблему¹⁴. Так само корисно буде порівняти і потім класифікувати повні результати міських виборів липня 1917 року не за національним складом, а за позиціями партій щодо української автономії. Третій розділ нагадує читачам про феномен «множинних лояльностей» і про те, що чимало «малоросів» з інтелігенції та землевласників спочатку підтримували Раду. Проте впродовж перших місяців революції українські соціалістичні лідери відкинули їхні ініціативи – але не фінансові пожертви – і відмовилися політично співпрацювати або надати урядові посади (с. 145–146, 153). Восени нагоду для компромісу було втрачено. Більшовицький аграрний радикалізм змусив й українських лідерів радикалізувати свою помірковану аграрну політику, і більшість «малоросійських» землевласників, якій загрожувала втрата власності і злидні, вирішила спочатку підтримати російські партії, а потім скинути Раду. Цей розділ також цінний, бо скеровує нас до інших важливих споріднених проблем: чи соціальний радикалізм звів нанівець спробу українців утворити національну державу, оскільки відштовхнув важливих потенційних прибічників, чи, навпаки, соціальний радикалізм сприяв державному будівництву? Чи підтримка консервативних землевласників (економічні успіхи яких ставали щоразу скромніші) взагалі мала значення для результату національної революції України? Чи українські соціалістичні лідери не усвідомлювали того факту, що українські селяни потребували не так землі коштом панів, якої вони вже мали більше на душу населення, ніж інші європейські селяни, як капіталу, знання і технологій? Чи російськомовна землевласницька еліта України могла б зіграти таку важливу роль у національній історії, як це сталося з англійською елітою Шотландії?

Хоча із назви наступного розділу можна припустити, що він присвячений меншинам, автор зосереджує свою увагу на неукраїнських політичних партіях в Україні. Польські, німецько-менонітські і єврейські партійні лідери переважно підтримували Раду й українську автономію. Русифіковані євреї у російських

¹⁴ *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816–1923 рр.). Київ, 1996; *Рудий Х.* Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури 1917–1920 рр. Київ, 2000.

партіях радше протистояли їй. Лише польські партії підтримували українську незалежність. Хоча автор визнає, що не всі євреї обов'язково поділяли думки своїх політичних лідерів, він не робить подібного розрізнення для інших національностей. Найціннішою частиною цього розділу є сторінки, базовані на неопублікованій дисертації, які показують, що не більш ніж 10% (с. 14) міських рад України визнали більшовиків після того, як вони узяли владу, а доти Рада вважалася найвищою політичною владою в Україні (с. 177). Найслабшою є частина, присвячена російським партіям. Автор характеризує їх як однаково налаштованих проти Ради до вдалого походу більшовиків і прихильних до Ради потому, хоча натякає, мовляв, насправді мало що змінилося, адже їхня позиція спиралася лише на антибільшовизмі – ніби політичні кроки, вмотивовані радше тактичними міркуваннями, аніж принципами, мало важать. Генерали Корнілов і Алексєєв дозволили українізацію військових формувань не тому, що симпатизували Раді: вони-бо вважали, що це підвищить бойовий дух і військові якості. Чи такі мотиви зменшили користь від їхніх дій для України? Автор схильний ставити знак рівності між російськими партіями і росіянами в Україні, нехтувати відмінність між росіянами та російськомовними і вплив на росіян та російськомовних факту визнання Ради з боку Тимчасового уряду напередодні міських виборів у липні 1917 року. Він також ігнорує суперечливі позиції всередині українських гілок російських партій (окрім крайньо-націоналістичних) щодо української автономії і сприймає як даність те, що всі російськомовні поділяли погляди крайніх партій.

П'ятий розділ розглядає православну церкву і стосунки з Радою тих, хто хотів національної української церкви. Автор говорить про високий рівень народної релігійності і підтримки національної церкви. Він зазначає, що, попри свою терплячість до релігійних церемоній під час проголошення автономії у Києві, соціалістичні лідери України, агностики й антиклерикали, до релігійних прагнень простого люду ставилися байдуже, якщо не вороже. І провідники революції, і православні національні активісти підтримували відокремлення церкви від держави у перші місяці 1917 року, тож Рада спочатку відмовилася створити міністерство релігійних справ, аби експлуатувати державотворчий потенціал національної церкви. Це послабило українську справу. В листопаді обидві сторони дійшли робочої згоди і Рада нарешті підтримала Українську Православну Церкву, проте втратила владу до прийняття формального рішення про юридичне відокремлення церкви від держави. Автор стверджує, що, з огляду на історичні обставини України, подібний крок був небажаний (с. 221, 223), однак варто б розглянути відношення між зазначеним принципом та проблемами розбудови революційної держави і нації.

Останній розділ подає огляд українсько-російських взаємин до січня 1918 року. Автор аналізує політику Тимчасового уряду стосовно Ради не з точки зору ставлення його лідерів до українського питання, як робить більшість істориків, а з огляду на політичні обставини. Відповідно, Петроград наважився на обмежувальну «Тимчасову інструкцію» серпня 1917 року через стабілізацію на фронті і провал «липневих днів». Повторюючи консервативну критику соціалістичних лідерів України, Гарчева робить висновок, що більшовицькі армії завоювали Україну не тому, що Раді бракувало прихильників, а через політичні

помилки її лідерів. Потім авторка стверджує, що Українська Народна Республіка йшла до занепаду, адже, вочевидь, не могла вистояти проти усіх ворогів (с. 257). Першу думку поділяє редактор (с. 40) й автор другого розділу, Олександр Старух. Він звертає увагу на центральне питання модерної української історії (хоча і не розвиває його), стверджуючи: лідери-народники Ради витворили і поширили міт про те, що українці не були готові до незалежності 1917 року, аби виправдати свої власні прорахунки (с. 109). Песимістичний детермінізм другого твердження Гарчевої залишається без потвердження. Що, якби генерал Скоропадський, наприклад, вирішив не йти у відставку 25 грудня (6 січня), а успішно вів би кампанію проти Ради, чого остання, до речі, і боялася¹⁵? Об'єднавши наявні на той час українські війська навколо ще дисциплінованих частин його Першого корпусу, він міг би зупинити більшовицький наступ, утримав би Україну на боці Антанти в останній рік війни і, мабуть, став би українським Манергаймом або Пілсудським.

Книга Фролова розглядає Україну під радянським контролем і феномен націонал-комунізму. Розповідь сягає 1930-х років, але предметом головної уваги є більшовицька політична еліта України до 1922 року. Ця праця, обсягом понад 400 сторінок, містить цінну інформацію, і її варто читати не лише історикам України, а й дослідникам націонал-комунізму – для останніх її навіть варто б перекласти англійською мовою. Фролов використовує нові архівні матеріали і спеціальну літературу, видану після 1991 року, аби детально пояснити, як російські більшовики кооптували, а потім знищували своїх неросійських лівих політичних суперників. Він ще раз потверджує тезу: російський більшовизм 1917 року був настільки чужий для України, що його змогли запровадити лише завдяки ЧК і Червоній Армії.

Хоча Фролов цього не говорить, його книга нагадує нам, що першим націонал-комуністом були не Тіто чи Султан Галієв, а Ленін. Саме завдяки Ленінові одна з фракцій російської соціал-демократичної партії набула рис, що радикально вирізняли її серед інших соціал-демократичних партій. По-перше, більшовицька фракція була законспірована й напівкримінальна за природою – покладалася на грабунок банків задля поповнення своїх фондів. По-друге, її члени мусили присвячувати партії весь свій час – як пояснено у «Что делать?», а по-третє, більшовицькі лідери заявляли, що соціалізм можливо збудувати в країні, де переважну більшість населення становили неписьменні селяни. Нарешті, специфічною рисою партії Леніна було те, що, всупереч Енгельсу, вона відмовилася структурувати себе як децентралізована організація федеративного типу, попри той факт, що Росія була імперією, де етнічні росіяни становили не більш ніж половину населення. У цій перспективі українські націонал-комуністи є другими у світі. Те, як склалася їхня доля (подібно як доля їхніх татарських

¹⁵ Побоюючись політичних намірів Скоропадського, Рада сподівалася розпустити його 20-тисячну частину, відмовляючи їй у провізії, пальному і вбранні. Постачання було ще можливе в грудні, бо залізничні профспілки мали симпатії до Ради і перебували у добрих стосунках зі Скоропадським. Він здався лише після особистої зустрічі з Поршем, військовим міністром, який переконав його, що нічого не отримає. Так Рада успішно знищила найпотужнішу українську військову силу, яка була в її розпорядженні. *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. Київ, 1995. С. 95, 98–101.

побратимів), має нагадати історикам революцій у Російській імперії, наскільки національними були неросійські революції, а ще пророчий дотеп Драгоманова: «Робітники світу, русифікуйтеся». 1922 року, на хвилі чистки, що виключила понад 21 тис. членів, 14% із тих, хто залишився в українській гілці російської партії, були українцями і лише 13% були пролетарями за родом занять (с. 271, 274).

Найважливішим для цього огляду є думка Фролова про джерела формування української гілки російської партії більшовиків. Перше – це росіяни, українці, євреї та німці, які народилися й вирости в українських губерніях та вступили безпосередньо до російської соціал-демократичної партії. Друге – неукраїнські члени неукраїнських партій, що працювали в Україні, та українці за походженням, що належали до лівих груп українських партій, але потім приєдналися до більшовиків через страх перед Денікініним і розчарування в Українській Народній Республіці. Третє – це тисячі росіян, надісланих з Росії до України під час революції. Фролов визначає останню групу як основу партії в Україні. Це люди цілком байдужі до країни, що була для них іноземною (с. 115). Автор пише, що тисячі лівих – українців за народженням в українській гілці більшовицької партії – через розбіжності у питаннях теорії і тактики не змогли стати керівною елітою, яка б певною мірою відображала «національний інтерес» (с. 96). Він пояснює, що дуже вправна тактика «батога й медяника» Леніна, Сталіна і Раковського (с. 139, 267), – яка включала також фінансову винагороду у 200 тис. карбованців лідерам боротьбистів, – і факт, що деякі українські комуністи ефективно ізолювали себе від своїх найважливіших прихильників, оскільки й далі захищали «військовий комунізм», коли українські селяни з полегшенням вітали НЕП, послабили українську націонал-комуністичну групу. Фролову варто було додати, що не менш важливими виявилися прорахунки українських комуністів, які протистояли більшовицькому поглиненню, і партійна чистка одразу потому, у процесі якої усунуто багатьох із тих, хто щойно до неї вступив. Отже, хоча на момент поглинення українські боротьбисти і комуністи дійсно кількісно переважали членів більшовицької партії в Україні (15 тис. проти 11 тис.), вже на кінець року українські національні комуністи становили меншість (с. 31). Нарешті, вказує Фролов, українська гілка російської більшовицької партії не хотіла (і не була здатна) заявити про себе як про територіальну групу, бо її членів не об'єднувало нічого, окрім самого членства, тож центр міг легко тримати їх окремо одне від одного (с. 371). Фролов додає, що Микола Скрипник ніколи не керував більшістю у місцевій партії, а позаяк він ніколи не захищав національної незалежності, його не можна вважати націонал-комуністом (с. 370).

Фролов добачає мало відмінностей між ставленням Сталіна, Леніна, Пятакова і Раковського до українських проблем, хибно вважає жартом дослідження Комісії Фрунзе 1922 року (с. 114) і маловажить, наскільки 1920 року підтримка більшовиків з боку небільшовицьких українських лівих послабила українське протистояння супроти більшовиків. Утім, головна вада книги – організаційна. У ній так багато інформації, що інколи важко стежити за аргументацією. Тому придалося б хронологічне структурування оповіді і виокремлення частин із

підзаголовками, а також схеми, що ілюстрували би взаємозв'язки між партіями і загальну кількість членів у хронологічному вимірі. А за наявної структури читач мусить довго шукати в ній статистику й відомості про певну подію чи особу, які часто розділені сотнями сторінок. Також доцільно було б приділити трохи більше уваги євреям-комуністам, вказавши їхню чисельність у більшовицькій партії і те, що більшість із них народилася й виросла в Україні. Українським історикам не завадило би детальніше дослідити цю групу та її стосунки не лише з українцями, а й з іншими євреями. Варто також пам'ятати, що єврей-більшовики були відступниками, які не збиралися представляти етнорелігійну спільноту, з якої вони вийшли і яка, своєю чергою, теж не вважала їх за своїх представників.

Кожен розділ у книзі Турченка «Південна Україна» можна читати окремо, як самостійне дослідження. Перший розкриває питання, пов'язані з модернізацією, другий окреслює локальний соціально-економічний вплив війни, а три наступні зосереджують увагу на політичній історії регіональної еліти. Усі розділи намагаються вписати події в Південній Україні у ширший контекст. Книга починається підрозділом, який показує, що від часів Давньої Русі північне узбережжя Чорного моря етнічно і культурно, якщо не політично, було українське. Тим, кому ця теза здається архаїчною, варто знати, що рідне місто автора, Запоріжжя (Александровськ), після 1991 року одним з останніх переорієнтувалося з Москви на Київ, та й зараз залишається центром примітивних українофобів на взірць В'ячеслава Богуслаєва, котрий досі вважає, що живе в «Малоросії», яка має бути частиною «Великоросії».

Автори нагадують нам, що на початку ХХ століття Південна Україна мала більше міст, міських жителів, селян-росіян і письмених чоловіків, ніж інші шість українських губерній. Регіон, у якому діяли 10 з 15 фондових бірж підросійської України, отримував більше за інші українські губернії урядових інвестицій, тамтешні селяни були заможніші, а робітники діставали більшу платню. Він міг би додати, що з дев'яти українських губерній у південних було менше безземельних і бідних селян, найменша кількість сільських мешканців, зайнятих несільськогосподарською працею, найменша кількість внутрішніх робочих паспортів, виданих на душу населення, і найбільше кооперативів. Автори зауважують, що офіційна царська статистика не відображає справжнього рівня урбанізації в імперії. Використовуючи виправлені цифри, вони показують, що 1917 року щонайменше 20% населення України і 32% населення її південного регіону було міським (с. 29–30). Щоправда, згодом автори повертаються до офіційних цифр, тож не завжди адекватно описують соціально-економічні умови і тенденції.

На зламі століть у восьми українських губерніях приблизно 100 населених пунктів, кожне понад 2 тис. мешканців, було офіційно зареєстровано як «міста». За урядовою статистикою, приблизно 12% усього населення України було «міським». Але насправді в Україні існувало принаймні 700 «сіл» з населенням понад 3 тис. осіб, де принаймні 50% робочої сили працювало у промисловості або транспорті. В середньому 60% промислових робітників жило в таких «селах» і більшість селян-мігрантів шукала щасливої долі радше тут, ніж в офіційних

«містах»¹⁶. Наприклад, Маньківка Київської губернії з 4156 мешканцями, двома школами, лікарнею та аптекою, щотижневим ярмарком, перукарнею, трьома шевцями і трьома маленькими заводами офіційно вважалася «селом», тоді як Антонівка із населенням 1734 осіб, однією школою і двома фабриками була «містом». Покотилівка та Христинівка мали кожна понад 3 тис. мешканців і приблизно однакову кількість фабрик, ярмарків, шкіл, лікарень, маленьких магазинів і заводів. У Христинівці було навіть залізничне ремонтне депо і телеграф. Проте перша офіційно вважалася «містом», а друга – «селом». Такі поселення, як Гуляйполе, Юзівка чи Кривий Ріг, з великими заводами і населенням понад 10 тис. осіб, офіційно називалися «селами». Як відомо, що меншим було місто, то більшим був відсоток україномовних серед його мешканців. Автори посилили б свою тезу про модернізацію, якби додали, що 1914 року Гуляйполе не було аж таким сонним болотом, як стало 1994 р. Воно мало населення 16 тис. осіб і містилося в годині їзди до залізничної станції. У ньому було три середні і десять початкових шкіл, дві церкви, синагога, бібліотека, банк, театр та друкарня, 50 роздрібних крамниць, телеграф і пошта, місцевий лікар, аптекар і адвокат, багато вітряків (з них два – парові) і два великих заводи з виготовлення сільськогосподарської техніки (переобладнані для виробництва зброї під час війни)¹⁷.

Коректно зверифіковані показники загального міського населення для України можуть виявити, що на 1914 рік не менше як 25% мешкало в містах. Це годі порівнювати з такими країнами, як Британія чи Німеччина. Але це цифри, порівнювані з показниками Канади, Сполучених Штатів і менших європейських країн. Відповідно, при перевірці і зіставленні російських даних з 1897 і 1910–1914 років і розгляді тих населених пунктів, які *de facto* були містами, проте офіційно їх записано «селами», всі дотеперішні узагальнення, здобуті з офіційної царської статистики стосовно асиміляції, урбанізації та модернізації в Україні, слід вважати умовними. Отож заява про неможливість української політичної незалежності 1917 року через недостатню «мобілізованість» людей, «деформованість» соціальної структури і низький рівень урбанізації викликає сумніви, оскільки спирається на хибну статистику.

Автори вивчають три питання особливої значущості в модерній українській історії. По-перше, доводять, що три південні губернії інтегрувалися не до імперської російської економіки, а зі своїми шістьма північними сусідами – до єдиного українського національного економічного простору (с. 32, 278). По-друге, доходять висновку, що хоча українці спочатку неохоче йшли працювати у найближчі міста, адже мали вищий рівень життя на своїх фермах, вони таки стали масово долучатися до міської робочої сили у десятиріччя перед війною

¹⁶ Рындейовский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. Москва, 1983. С. 151, 156, 171, 176, 230. Ця книга розглядає усю УССР і зараховує три південні українські губернії разом з двома російськими до «південного регіону» – де 395 де-факто поселень міського типу офіційно класифікувалися як «села». Я не знаю іншої подібної праці, присвяченої винятково українським губерніям. Статистики перед революцією звертали увагу на вади офіційного визначення «міста», але його не було змінено. Див.: Семенов-Тянь-Шанский В. Город и деревня в европейской России. Санкт-Петербург, 1910.

¹⁷ Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина. С. 26–34.

(с. 45–46). І, по-третє, знову, використовуючи офіційні царські дані, автори роблять висновок, що українці були слабко представлені в модернізованих секторах економіки, а капіталізм не «українізувався» (с. 50, 59, 61). Автори не досліджують, чи масовий наплив селян до міст у передвоєнні десятиріччя «оселянював» міста, чи такі міста «урбанізовували» селян. Нарешті, автори звертають увагу на факт, що хоча російські крайньоправі партії на півдні мали дуже сильні позиції, неукраїнський регіоналізм тут був сильнішим, ніж в інших українських губерніях (с. 62, 69).

При розгляді першої проблеми авторам було б корисно з'ясувати, посилюють чи послаблюють їхню тезу відомості про місцеві ринкові мережі і систему залізничних мит. Інформативним також був би кількісний опис мережі комунікацій (телефонів, телеграфів, поштової системи, брукованих доріг, залізничних ліній і газет). Оскільки з другого і третього питання годі щось сказати, доки не переглянемо покладені в основу дослідження статистичні дані, майже немає сенсу детально зупинятися на них, хіба лиш зауважимо, що автори не змогли вписати їх до контексту важливих тогочасних дебатів, а саме заяви Петра Струве, що українська нація не має майбутнього, оскільки «малороси» не здатні організувати власну торгівлю чи промислове виробництво, й «капіталізм розмовляє російською». Автори залишають це питання відкритим, але схиляються до точки зору Струве (с. 50, 59, 68). Вони пов'язують капіталізм із російським/російськомовним південноукраїнським регіоналізмом, а не з українським національним рухом. Автори цитують статтю Гордієнка з цього питання, але не згадують, що це псевдонім Миколи Порша, як не згадують і того, що той самий Порш написав розлогу і детальну відповідь Струве, доводячи, що капіталізм робить селян «українцями». Порш повторював ідеї Карла Реннера й Отто Бауера, які стверджували, що розвиток пролетаріату сприяв формуванню модерних націй. Він пояснював, що капіталізм створив нації і націоналізував міста, бо позбавив селян власності і спричинив міграцію до міст, де вони мусили дешево продавати свою працю. Їхня чисельність гарантувала, що безземельні українські мігранти асимілюють мігрантів російських, тим часом як піднесення національної свідомості зрештою націоналізує капіталізм у містах. Він заявляв, що здорове бізнесове чуття вже переконувало російські компанії в Україні робити рекламу українською мовою. Індустріялізація залучала іноземний капітал в усіх країнах, вів далі Порш, і в Україні, де російський капітал представляв лише незначний відсоток сукупних іноземних інвестицій, український капітал врешті витіснить його та й усі інші – як це траплялося скрізь. Якщо в Україні домінувала російська мова, то це було наслідком урядової політики, а не «капіталізму», мову якого визначають місцеві українські ринки, торгівля і робоча сила¹⁸. Четверте питання також заслуговує детальнішого розгляду. Останні дослідження довоєнних політичних партій, наприклад, говорять, що представники російських крайніх

¹⁸ Порш М. П. Струве в українській справі // Літературно-науковий вісник. 1912, травень. Т. 58. С. 333–341; скорочено у: Гордієнко М. [псевд]. Капіталізм и русская культура на Украине // Украинская жизнь. 1912. Т. 9. С. 16–32, 20–28. Його аргументація повторювала докази Фрідріха Ліста, і сам Струве був одним із перших російських прихильників Ліста. Струве П. Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм // Русская мысль. 1912, январь. С. 65–86.

партій в Україні дотримувалися радикальніших поглядів, а ліберали були поміркованіші, ніж у Москві чи Санкт-Петербурзі. Чи це справді так і чи не тому країні праві зазнали такого абсолютного фіяско в Україні після 1907 року, тоді як ліберали залишилися серйозною політичною альтернативою? Корисним видається й обговорення кооперативного руху, поділеного між регіональною/українською та імперською/російською орієнтаціями.

У другому розділі автори зазначають, що під час війни з трьох південних губерній було мобілізовано менше осіб, ніж із шести північних губерній, і що відсоток україномовних серед міських робітників залишався незмінним. Тягар сільськогосподарської праці після 1914 року впав на жінок, які становили під час війни в середньому 10% робочої сили регіону у важкій індустрії, близько 5% усіх працівників у містах. Якщо число робітників під час війни зросло, то заробітки і продуктивність праці знизилися. Це призвело до скорочень і урядового регулювання, але, порівняно з північчю, південь залишався більш стабільний, бо селяни регіону жили заможніше. Тут зберігалися більші запаси продовольства, а різниця між прибутками і цінами була не такою великою, як далі на північ (с. 113). Внаслідок змін за війни головна північно-південна залізнична лінія імперії пролягала через Харків і Запоріжжя, і, як наслідок, південне населення було добре поінформоване про події в решті країни. Автори зауважують, що наплив приблизно 300 тис. біженців і військовополонених до південних губерній зрівноважила депортація місцевих ненатуралізованих німців у 1915 р. Число осіб, що підлягли депортації, точно не встановлено. Видається обґрунтованим припущення авторів, що контакт з біженцями і військовополоненими також розширив горизонти місцевого населення, але бажано було б таки навести певні докази на користь цієї тези. Хоча наплив нових людей породив етнічну напругу, до 1917 року це не виливалося в насильство (с. 95). Автори не обговорюють стосунків новоприбулих осіб і неукраїнського населення регіону, що проживало тут уже тривалий час.

Наступні три розділи зосереджуються на політичній історії регіону до 1922 року. Автори майже не намагаються зіставити політичні події із соціально-економічними тенденціями, які вони визначили в першому розділі. Основна думка полягає в тому, що хоча російські більшовики врешті таки здобули політичний контроль над більшістю територій царської імперії, український опір змусив їх визнати, що Харківська, Херсонська губернії і північна Таврида були не «Новоросією», а «Південною Україною», і приєднати ці території не до Радянської Росії, а до Радянської України. Можливо, слід було би додати, що навіть нині тамтешні росіяни й російськомовні, невдоволені українською незалежністю, таки не мислять у термінах «Новоросії».

Автори класифікують російські та єврейські партії в Україні як «противників українського руху» і критично ставляться до Тимчасового уряду через його відмову надати Києву юрисдикційну владу над трьома південними губерніями у серпні 1917 року – попри прагнення більшості населення регіону, чітко висловлене за посередництва виборчих урн. Автори не вважають, що визнання у Петрограді того самого місяця влади Ради над шістьма іншими губерніями мало істотний вплив на ставлення до неї неукраїнців. Воно змінилося лише після захоплення більшовиками влади три місяці потому, що змусило місцеві партії

обирати між українською, імперською та регіонально-територіальною орієнтаціями (с. 145–49). Вони не згадують, що всі російські партії, за винятком монархістів і крайніх правих, не мали єдиної точки зору на українську автономію, але зазначають, що після перемоги більшовиків більшість рад і міських дум України, де переважали меншовики й російські есери, підтримали Раду як місцевий центр влади, згідно з термінологією серпневої домовленості з Тимчасовим урядом. Проте сама проблема позиції росіян і російськомовних 1917 року, як уже зауважено, заслуговує на ретельніше вивчення.

Автори вкотре підтримують загальноприйняте пояснення більшовицьких тріумфів в Україні тієї зими, пов'язуючи їх із перевагою у збройній силі, слабкістю українського національного руху поза Київщиною, квалістю соціально-економічних зв'язків між Києвом та іншими українськими губерніями і неспроможністю Ради присвятити більше уваги формуванню виконавчої влади (с. 131, 135). Як і Тимчасовий уряд, більшовики не вважали південну Україну частиною Української Народної Республіки. Автори нагадують нам, що лише в березні 1918 року, значною мірою завдяки Брест-Литовській угоді, вони вирішили розчинити Одеську, Донецько-Криворізьку і Кримську Радянську Республіки в Українській СРР, яка доти обмежувалася п'ятьма північними українськими губерніями. Але навіть тоді більшовики недвозначно заявляли, що розглядають Радянську Україну не як національну республіку, а лише як радянську республіку на українській території (с. 172).

Четвертий розділ розглядає роль Південної України у міжнародних відносинах. Тут показано, як більшовицька політика відштовхнула місцеве сільське населення і скерувала його до армій Григор'єва і Махна. Обидва командири укладали і розривали союзи один з одним, як і з будь-якою іншою зацікавленою групою, і зрештою обидва зазнали поразки. Втім, влітку 1919 року більшовики не могли контролювати Південну Україну, оскільки їм довелося давати відсіч наступові білих у регіоні, отож вони не могли рушити на захід на підтримку угорських комуністів, очолюваних Белою Куном. Без російської підтримки угорцям довелося в липні вивести війська зі Словаччини, тобто збройна спроба поширити комуністичну революцію у Центральній Європі не вдалася. Не завадило би поміркувати, як це вплинуло на українських есерів та есдеків, які того травня вступили до радянського уряду. Під час дискусій про природу політичного союзу між Радянською Росією і Радянською Україною Шумський, Качинський, Блакитний і Гукович (про що згодом іще згадають) протистояли планам створити радянську республіку під російським домінуванням і, сподіваючися на угорську перемогу, обстоювали незалежну Радянську Україну як частину більшої світової комуністичної федерації. Якби Махно і Григор'єв не змогли зупинити Червону Армію і якби, як наслідок, Кун утримав Словаччину, чи це б посилювало українську прорадянську ліву позицію?

Останній розділ розглядає стосунки між Махном та Українською Директорією й описує, як більшовики зрештою підкорили Південну Україну. Використовуючи останні напрацювання, автори показують, що, після двох років війни і реквізицій, які проводили білі і більшовики, значно більше південноукраїнських селян, ніж раніше, знали про українську незалежність і були готові

підтримати її – переважно на західному березі Дніпра (с. 240). Білі під керівництвом Врангеля також змінилися і здобули нарешті готовність визнати українську незалежність. Сам Махно, базуючись в Лівобережжі, був схильний боротися разом зі збройними силами Української Народної Республіки, але не міг переконати своїх найближчих прибічників, які вважали Директорію «контрреволюційною буржуазною» державою і воліли підтримати більшовиків. Тих більшовиків, що наприкінці 1920 року знищили армію Махна, а перед тим розбили Врангеля і зайняли Крим. Тим часом національні лідери в Києві не спромоглися сприйняти економічні вимоги південного селянства і вважали Махна бандитом. Тож дві головні українські сили так і не об'єдналися заради спільної справи (с. 270).

Вирішальним чинником поразки Махна був голод. Безнастанні реквізиції, поганий врожай 1920 року, а потім посуха спричинили його у 1921 році. Хоча на той час більшовики контролювали південні українські міста, вони не знизили норми реквізицій і не робили жодних полегшень. Вони діяли так свідомо, аби викликати голод, доводять автори – і з цим погоджуються майже всі українські історики. На кінець 1921 року близько двох мільйонів людей на півдні України померло з голоду і збройний опір припинився (с. 248–253). Оскільки дехто досі має сумніви щодо намірів більшовиків, варто зазначити, що останні праці про радянську політику в різних регіонах показують, що більшовики були не надто перебірливі у засобах, коли йшлося про нав'язування своєї влади. Стикаючися з сильним опором, вони використали отруйний газ проти цивільного населення у Тамбовській губернії, а в лютому–березні 1919 року систематично страчували кожного мешканця Донського регіону, якого змогли захопити, що дорівнює умисному геноцидові¹⁹.

Після набуття незалежності українські історики хутко засвоїли попередню нерадянську історіографію, а потім поєднали її з емпіричними даними, накопиченими за радянської доби. Ризикуючи надто усе спростити, Ярослава Грицака можна назвати першим істориком, який у 1996 р. розглянув українські події в європейському контексті і поставив під сумнів традиційне тлумачення та загальноприйняті висновки, звернувши увагу на унікальність та особливість ситуації в Україні²⁰. Інші історики теж не пасли задніх і вже звернулися до джерел з новими питаннями. Проаналізовані книги показують, що сьогодні історики більше цікавляться визначенням контексту і тим, «що сталося», ніж розмірковуванням над старими питаннями «чому ми програли?» або «як ми могли перемогти?». Початкові розділи «Південної України» дозволяють нам побіжно подивитися на осягнення, які відкриваються в історії революцій в Україні завдяки соціально-економічним дослідженням. Проте історики надалі зосереджуються на своїй національній історії. І якщо такий підхід виправданий у популярних історичних нарисах, то у спеціальних дослідженнях, мабуть, настав час розширити перспективи.

¹⁹ Holquist P. *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis 1914–1921*. Cambridge, Mass, 2002.

²⁰ Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століть*. Київ, 1996. С. 159–165.

Однак нові методології мало хто знає і мало хто застосовує²¹. Більшість авторів зосереджується на політичній та інтелектуальній історії, а лівова частка публікацій аж ніяк не заслуговує на такі компліменти, як книги, що тут розглядаються. Мабуть, час перестати платити авторам за кількість написаних сторінок. Мало хто пише з питань соціальної історії або про селян як окремих предмет дослідження. Кому ще доведеться написати історію прибутків і цін за тих вирішальних років? Так само більшої уваги заслуговує питання ідентичності й міграції. Наприклад, Пітірім Сорокін розповідає у своїх спогадах, що коли в Петербурзі поширилася новина про більшовицьке захоплення влади, чоловіки без борід стали їх запускати, а натомість ті, що мали бороди, їх зголили. Аналогічні реакції відомі і в Україні. Наприклад, такий собі пан Бурдюшевський, вплутаний до сумнівних торговельних оборудок під час свого перебування на посаді локального чиновника за гетьмана Скоропадського, вирішив зголити свої великі козацькі вуса, дізнавшись про скинення гетьмана. Друзям довелося уважно придивитися, аби його впізнати («Промінь» [Балта] 22 лютого 1919 р.). Від 1917 року всі головні російськомовні й україномовні газети друкували на останніх сторінках довжелезні списки чоловіків і жінок, що офіційно повідомляли про втрату своїх паспортів або ідентифікаційних паперів. Це тривало до 1921 року, і на той час загальне число подібних заяв становило сотні тисяч, якщо не мільйонів, у масштабах усєї імперії. Як з'ясувала поліція білих, такі люди робили собі нові папери з новими іменами, а потім залишали місце свого проживання, аби оселитися деінде. Поза тим, анархістка Марія Нікіфорова («Маруся») може бути ідеальним об'єктом для постмодерністської феміністичної студії. Гермафродитка, народжена у Катеринославській губернії, Маруся вперше потрапила до в'язниці, коли їй було сімнадцять. Потім вона втекла до Парижа, де їй хірургічно видалили чоловічі органи, а 1914 року вступила до французького Іноземного легіону. Закінчивши офіцерський курс, 1917 року вона повернулася в Україну, де приєдналася до Махна. Мала репутацію одного з найлютіших командирів, власноруч застрелила принаймні 34 особи. Попри це, Махно вивів її з фронту і призначив відповідальною за школи, лікарні і дитячі садки. Одружена з польським анархістом, який працював на більшовиків, вона мала слабкість до солодощів: могла їх поглинати пригорцями в кав'ярнях і пекарнях, що їх попередньо експропріювали її загони. Найімовірніше, 1919 року її повісили білі, але люди вірили, що вона очолювала антибільшовицькі повстання до 1921 року. Самі більшовики посмертно вважали її героїнею²².

Методологічні пошуки українських істориків почасти стримує та обставина, що ані вони самі, ані українські бібліотеки не можуть собі дозволити придбання книжок англійською та німецькою мовами. Втім, на результат впливає й підставове бачення самої мети історіописання. Як нещодавно зауважив один американський історик, українські історики далі оцінюють значення людей, подій, ідей та інституцій 1917–1921 років відповідно до їхньої ролі в проєкті національної держави. У провідному історичному часописі України, «Українському

²¹ Білокін С. Масовий терор. С. 181–203. Білокін аналізує численні радянські особисті анкети і переписи як засоби державного нагляду для періоду після 1921 року.

²² Беленкин Б. Авантюристы великой смуты. Москва, 2001. С. 187–214; Чон В. Маруся Нікіфорова. Запоріжжя, 1998. Остання позиція була для мене недоступна.

історичному журналі», лише 7 з 86 статей про революцію між 1991 і 1998 роками присвячено селянам чи робітникам²³. У проміжку 1998–2003 рр. жодна з 23 статей журналу про революцію не розглядала цих питань. Із 25 статей в «Історії України: маловідомі імена, події, факти» (2001–2003) та «Українському історичному збірнику» (1997–2000) лише 4 статті стосувалися селян. Дещо ліпше виглядає регіональний журнал «Сіверянський літопис», що виходить у Чернігові, який друкує більше досліджень із соціальної історії, ніж центральні журнали. У ньому між 1995 і 2003 роками із 31 статті, присвяченої революції, було опубліковано 6 статей про селянство²⁴. У збірці із 45 статей, присвячених Центральній Раді, жодна не згадує про селянство і лише 3 заторкують соціальні питання²⁵.

Існування цієї лакуни в минулому України зрозуміле. Але нині країна незалежна. З кожним роком дедалі більше людей знайомиться з англосовієтською літературою й дедалі менше лишається тих, хто досі сумнівається в існуванні української нації. Отже, нове покоління істориків буде більш обізнане і менш схильне до оборонної позиції. Воно неминуче вийде за межі політичної історії та національної парадигми й у спеціальних дослідженнях присвячуватиме більше уваги ненаціональним аспектам подій 1917–1921 років. Його праця забезпечить необхідну сировину для давно очікуваної, але ще не написаної соціальної історії революцій в Україні.

Stephen VELYCHENKO

What's New in the Revolution? 1917–1921 Revolutions in Ukrainian Regional Historiography

The Author reviews Ukrainian historiography about the 1917-21 revolutions published since 1991. He focuses on works by historians outside Kyiv and Lviv and notes that, unlike in Soviet times, these now represent significant contributions and can no longer be ignored by historians abroad. He also observes that Ukraine's historians for the most part still research and write elite political history and work within the national paradigm. Some, however, are beginning to examine the non-national aspects of events in 1917-1921 and their work will provide vital raw material for the long overdue social history of Ukraine's revolutions.

Авторизований переклад з англійської Тетяни Портнової

²³ *Baker M.* Beyond the National: Peasants, Power and Revolution in Ukraine // *Journal of Ukrainian Studies*. Summer, 1999. No. 1. P. 43–44. Під час написання статті я не мав змоги ознайомитися з розвідкою: *Верстюк В., ред.* Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. Київ, 2002.

²⁴ Недоступними для мене були кілька періодичних видань: «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», «Розбудова держави» й «Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства».

²⁵ *Смолій В., ред.* Центральна Рада і український державотворчий процес. Київ, 1997. 2 т.; *Малик Я.* Тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження. Львів, 1996; *Ганжа О. І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму. 1917–1927. Київ, 2000.